

ԻՐԱՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ԿԼԻՆԻԿԱՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՀԻՄՔԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

ՏԻԳՐԱՆ ՄԱՐԿՈՍՅԱՆ^{*}, ՆԱՐԵ ՊԱՐՈՆՅԱՆ^{**}
Երևանի պետական համալսարան

Իրավաբանական կլինիկաները ավանդաբար իրականացնում են երկու հիմնական առաքելություն՝ կրթական և սոցիալական՝ հանդիսանալով իրավաբանական կրթության և իրավաբանական օգնության մատուցման յուրահատուկ ձև: Մինևս ժամանակ ակնհայտ է, որ իրավաբանական կլինիկաների գործունեության արդյունավետությունը մեծապես պայմանավորված է գործառնությամբ, կառուցակարգային, ընթացակարգային և նյութական անհրաժեշտ ու բավարար նախադրյալների առկայությամբ: Ընդ որում, որպեսզի քննարկվող նախադրյալներին հաղորդվի ինստիտուցիոնալ բնույթ, անհրաժեշտ է դրանց տալ իրավական պատշաճ ամրագրում: Տեսական աղբյուրների, հայրենական օրենսդրության, ինչպես նաև միջազգային և ներպետական փորձի հիման վրա աշխատանքում ներկայացվել են իրավաբանական կլինիկաների դերն ու նշանակությունը, «իրավաբանական կլինիկա» հասկացության բովանդակությունը, վերլուծվել են դրանց կրթական և սոցիալական գործառնությունները, ինչպես նաև քննարկվել են իրավաբանական կլինիկաների գործունեության արդյունավետությունը պայմանավորող նախադրյալները:

* **Տիգրան Մարկոսյան** – իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ քաղաքացիական դատավարության ամբիոնի դոցենտ, ԵՊՀ իրավաբանական կլինիկայի դասախոս-կոորդինատոր, Մրցակցության պաշտպանության հանձնաժողովի անդամ, Մանկության գործով կառավարիչների որակավորման հանձնաժողովի անդամ

Тигран Маркосян – кандидат юридических наук, доцент кафедры гражданского процесса юридического факультета ЕГУ, преподаватель-координатор юридической клиники юридического факультета ЕГУ, член Квалификационной комиссии управляющих по делам о банкротстве, член Комиссии по защите конкуренции РА

Tigran Markosyan – Candidate of Legal Sciences, Associate Professor at the Chair of Civil Procedure of YSU, Lecturer-Coordinator at the Legal Clinic, Member of the Commission for the Qualification of the Bankruptcy Managers, Member of the Competition Protection Commission of the RA

Էլ. փոստ՝ tigranmarkosyan@ysu.am. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4671-1663>

** **Նարե Պարոնյան** – ԵՊՀ իրավաբանական կլինիկայի իրավախորհրդատու, Մրցակցության պաշտպանության հանձնաժողովի անդամի օգնական

Наре Паронян – юридический консультант юридической клиники ЕГУ, помощник члена Комиссии по защите конкуренции РА

Nare Paronyan – Legal Consultant at the YSU Legal Clinic, Assistant to the Member of the Competition Protection Commission of the RA

Էլ. փոստ՝ nare.paronyan@edu.ysu.am. ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0005-4171-6480>

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Ստացվել է՝ 04.07.2025

Գրախոսվել է՝ 17.11.2025

Հաստատվել է՝ 13.01.2026

© The Author(s) 2026

Առանձին քննարկման առարկա է դարձվել իրավաբանական կլինիկաների գործունեությունը կարգավորող օրենսդրության ոչ բավարար մակարդակը, այդ թվում՝ իրավաբանական կլինիկաներում ընդգրկված ուսանողների՝ դատական ներկայացուցչություն իրականացնելու սահմանափակումները, իրավաբանական օգնության համար անհրաժեշտ ապացույցների ձեռքբերման արդյունավետ գործիքակազմի բացակայությունը, հաճախորդների կողմից կլինիկայի նկատմամբ վստահություն ապահովող այնպիսի պահանջների բացակայությունը, ինչպիսիք են կլինիկայի մասնագիտական վարքագծի կանոնները, և այլն:

Հոդվածում հեղինակները ներկայացնում են գիտագործնական մի շարք եզրահանգումներ, որոնք կարող են ուղենիշային լինել իրավաբանական կլինիկաների գործունեության արդյունավետության բարձրացման և կլինիկական կրթության համակարգի հետագա զարգացման համար:

Բանալի բառեր – *իրավաբանական կլինիկա, կլինիկական կրթություն, կրթական ծրագիր, ուսումնական հաստատություն, անվճար իրավաբանական օգնություն, սոցիալապես անապահով խավ, հանրային պաշտպանություն, դատական ներկայացուցչություն, լրացուցիչ կառուցակարգ, վարքագծի կանոններ*

Ներածություն

Ժամանակակից աշխարհում իրավաբանական կլինիկաները իրավաբանական կրթության շրջանակում ունեն առանձնահատուկ կարևորություն: Դրանք, որպես կանոն, ձևավորվում են որպես բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների կառուցվածքային ստորաբաժանումներ՝ նպատակ ունենալով նպաստել փորձառու իրավաբանների ձևավորմանը և աջակցել սոցիալապես անապահով քաղաքացիներին՝ տրամադրելով նրանց իրավական աջակցություն:

Հատկանշական է, որ իրավաբանական կլինիկաները մեծ տարածում են գտել նաև Հայաստանում: Մակայն, դրան զուգահեռ, օրենսդիրը միայն վերջերս է որոշակիորեն անդրադարձ կատարել իրավաբանական կլինիկաներին, մասնավորապես 2022 թվականին՝ ««Փաստաբանության մասին» օրենքում¹ փոփոխություններ և լրացումներ կատարելու մասին» օրենքով² (այսուհետ նաև՝ **Օրենք**) կատարված փոփոխություններով, ինչի արդյունքում իրավաբանական կլինիկաները դիտարկվում են հանրային պաշտպանության և անվճար իրավաբանական օգնության համակարգերում:

Նման պայմաններում իրավաբանական կլինիկաների շարունակական զարգացումը ապահովելու անհրաժեշտությունը հրատապ է դարձնում

¹ Ընդունվել է 14.12.2004: Ուժի մեջ է մտել 22.01.2005: Տե՛ս ՀՀՊՏ 2005.01.21/6(378): Հոդ.102:

Այսուհետ՝ նաև **Օրենք**:

² Ընդունվել է 05.10.2022: Ուժի մեջ է մտել 06.11.2022: Տե՛ս Միասնական կայք 2022.10.17-2022.10.30:

դրանց գործունեության արդյունավետությունը պայմանավորող նախադրյալների վերհանումը և օրենսդրական մակարդակում դրանց պատշաճ ամրագրումը:

Վերոգրյալով պայմանավորված՝ սույն հետազոտության նպատակն է տեսական աղբյուրների, հայրենական օրենսդրության, միջազգային և ներպետական փորձի հիման վրա գնահատել Հայաստանի Հանրապետությունում իրավաբանական կլինիկաների գործունեությունը սահմանող իրավական հիմքերը և նախանշել դրանց հետագա զարգացման ուղղությունները:

Այդ նպատակին հասնելու համար առանձնացվել են հետևյալ խնդիրները.

- ներկայացնել իրավաբանական կլինիկաների ընդհանուր բնութագիրը.
- վերլուծել իրավաբանական կլինիկաների գործառույթները.
- բացահայտել իրավաբանական կլինիկաների գործունեության արդյունավետությունը պայմանավորող նախադրյալները.
- գնահատել օրենսդրության առկա վիճակը և ներկայացնել դրա կատարելագործման ուղենիշներ:

Հետազոտության շրջանակում կիրառվել են ընդհանուր գիտական (անալիզ, սինթեզ, ինդուկցիա, դեդուկցիա, ընդհանրացում և այլն) և հատուկ (դիալեկտիկական, ձևական-տրամաբանական, համակարգակառուցվածքային, իրավահամեմատական և այլն) մեթոդներ:

Իրավաբանական կլինիկաների ընդհանուր բնութագիրը

Իրավաբանական կլինիկաները ուսանողների՝ որպես ապագա իրավաբանների կայացման հարցում ունեն առանցքային նշանակություն: Դրանք ուսանողներին հնարավորություն են տալիս գիտակցելու իրավաբանի սոցիալական դերը, օգնում են տիրապետել մասնագիտական էթիկային, ինչպես նաև ձեռք բերել սոցիալապես անպաշտպան խմբերի հետ աշխատանքի փորձ՝ այս կերպ ձևավորելով ապագա իրավաբանի անհատականությունը³:

Այս դերակատարումը ավելի է կարևորվում ժամանակակից աշխարհում, երբ իրավաբանական կրթության զարգացման միտումները հստակորեն ուղղված են ուսուցման պրակտիկ բաղադրիչի ուժեղացմանը: Նման պայմաններում կլինիկական ուսուցումը օգնում է բարձրացնել իրավաբանական կրթության որակը և ձևավորել մրցունակ մասնագետներ՝ պատրաստ լիարժեք գործելու պրակտիկ իրավիճակներում: Միննույն ժամանակ, իրավաբանական կլինիկաների միջոցով բարձրացվում է սոցիալապես անապահով խմբերի համար արդարադատության հասանելիության մակարդակը՝ նպաստելով սոցիալական արդարության հաստատմանը:

Մասնագիտական գրականության մեջ խոսվում է նաև այն մասին, որ իրավաբանական կլինիկաները նպաստում են քաղաքացիական հասարակության

³ St' u **Акашкина Т. Г., Бышов Д. В.**, Функции юридической клиники, Огарёв-Online, (2015), 5 (46), էջ 1:

ձևավորմանը և իրավաբանական մշակույթի ամրապնդմանը⁴: Այդպիսով իրավաբանական կլինիկաները աստիճանաբար դառնում են քաղաքացիական հասարակության անբաժանելի տարր, որի գործունեությունը հետապնդում է սոցիալական օգտակար նպատակներ և նպաստում է ապագա իրավաբանի մասնագիտական կողմնորոշմանը, ինչպես նաև հեշտացնում նրա հետագա ադապտացիան մասնագիտական միջավայրում⁵:

Հետևում է, որ իրավաբանական կլինիկաները իրականացնում են երկու հիմնական գործառույթ՝ կրթական և սոցիալական. մի կողմից՝ ուսանողներին փոխանցել գործնական հմտություններ, որոնք անհրաժեշտ են իրենց ապագա մասնագիտության համար, մյուս կողմից՝ բնակչությանը ապահովել խորհրդատվական և այլ իրավաբանական օգնությամբ⁶: Ընդ որում, այս մոտեցումների արդյունավետ համադրությամբ իրավաբանական կլինիկաները կարող են նշանակալի ներդրում ունենալ արդարադատության հասանելիության բարձրացման գործում⁷:

Ուշագրավ է, որ, ըստ էության, նման տրամաբանություն է որդեգրվել նաև ՀՀ օրենսդրության շրջանակներում, մասնավորապես.

- Օրենքի 41-րդ հոդվածի 9-րդ մասի 3-րդ կետի համաձայն՝ հանրային պաշտպանի գրասենյակը, հաշվի առնելով իրավաբանական օգնություն տրամադրելու օրենսդրական սահմանափակումները, օրենքով նախատեսված անձանց հանրային պաշտպանությունը կարող է կազմակերպել նաև Հայաստանի Հանրապետությունում հավատարմագրված բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների և փաստաբանական ակադեմիայի կողմից կազմակերպվող իրավաբանական կլինիկաների ուսանողների (ունկնդիրների) օժանդակության միջոցով:

- Օրենքի 44.1-րդ հոդվածի 3-րդ մասի համաձայն՝ կազմակերպությունները, ներառյալ՝ փաստաբանական գործունեություն իրականացնող կազմակերպությունները և Հայաստանի Հանրապետությունում հավատարմագրված բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների կողմից կազմակերպվող իրավաբանական կլինիկաները, կարող են կազմակերպել կամավոր անհատույց իրավաբանական օգնության տրամադրման ծրագրեր:

⁴ St' u **Панга Е. В., Конокин Д. В.**, Организация работы студентов в юридической клинике и их мотивация: Особенности оказания бесплатной правовой помощи населению, Право и управление, (2023), (9), էջ 297:

⁵ St' u **Озерникова Т. Г., Смирнова И. Г., Тетерина, Л. А.**, Особенности развития юридических клиник в современных условиях и их место в образовательном кластере, Известия Байкальского государственного университета, (2015), 25 (2), էջ 312:

⁶ St' u **Климкина Ю. А.**, Деятельность юридических клиник в отношении несовершеннолетних лиц, Наука и образование сегодня, (2016), 7 (8), էջ 28:

⁷ St' u **Franz H.**, Clinical legal education as an instrument to address access to justice: A critical analysis of the clinical movement in Germany, International journal of clinical legal education, Practice report, 2023, էջ 133:

Ամփոփելով շարադրվածը՝ կարելի է եզրահանգել իրավաբանական կլինիկաների ոչ միայն երկակի դերակատարման, այլև հենց «իրավաբանական կլինիկա» հասկացության երկակի բովանդակության մասին, քանի որ այն ընկալվում է ինչպես կրթական ծրագիր կամ իրավաբանական կրթության բաղադրիչ, այնպես էլ անվճար իրավաբանական օգնություն ապահովող հաստատություն:

Իրավաբանական կլինիկան որպես կրթական գործունեություն

Ըստ Եվրոպական իրավաբանական կլինիկական կրթության ցանցի (ENCLE)՝ «Իրավաբանական կլինիկական կրթությունը» սահմանվում է որպես փորձառական ուսուցման վրա հիմնված իրավաբանական դասավանդման մեթոդ, որն ուժեղացնում է գիտելիքները, անձնական հմտությունները և արժեքները՝ միաժամանակ խթանելով սոցիալական արդարությունը: Այս մոտեցումը կիրառում է պրակտիկորեն ուղղված, ուսանողակենտրոն, խնդիրների վրա հիմնված և ինտերակտիվ ուսուցման մեթոդներ: Այն ներառում է ուսանողների պրակտիկ աշխատանք իրական գործերի և սոցիալական խնդիրների շուրջ՝ փորձառու մասնագետների վերահսկողության ներքո: Այս կրթական գործունեության նպատակն է ձևավորել պրոֆեսիոնալ վերաբերմունք և բարելավել ուսանողների գործնական հմտությունները՝ ընդգծելով արդի, սոցիալապես ուղղված իրավաբանի դերը իրավունքի գերակայության, արդարադատության հասանելիության, հակամարտությունների խաղաղ կարգավորման և սոցիալական խնդիրների լուծման գործընթացում⁸:

Այլ կերպ ասած՝ մեր օրերում իրավաբանական կլինիկան իրավաբանական բուհում գործնական ուղղվածությամբ կրթության ամենաարդյունավետ բաղադրիչներից մեկն է⁹: Ուստի իրավաբանական կլինիկայի կրթական գործառույթը այն համընդհանուր նպատակի մասն է, որի միջոցով իրավաբան ուսանողը ոչ միայն տեսական գիտելիքներ է ձեռք բերում, այլև սովորում է դրանք կիրառել իրական իրավիճակներում:

Այս համատեքստում, ի թիվս այլնի, իրավաբանական կլինիկաների հիմնական խնդիրներից են ուսանողների ինքնուրույն աշխատելու կարողությունների զարգացումը, տեսական առարկաների ուսումնասիրման արդյունավետության բարձրացումը, իրավական մշակույթի ձևավորումը, շրջանավարտների մրցունակության բարձրացումը աշխատաշուկայում, տեղեկատ-

⁸ St' u **Rusi N., Melo I. K.**, Clinical Legal Education: The role and challenges in enhancing access to justice, Journal of educational and social research, (2025), 15(1), էջ 212:

⁹ St' u **Трофимова М. С.**, Механизмы взаимодействия юридических клиник и государственных органов: правовые, организационные и этические проблемы, Правовое государство: Теория и практика, (2021), 3 (65), էջ 211:

վական համակարգերի հետ աշխատելու համար անհրաժեշտ հմտությունների ձևավորումը, իրավաբանական առարկաների խորացված ուսուցումը՝ դրանց գործնական յուրացման համատեքստում¹⁰:

Ս. Ուիզները, անդրադառնալով այն հարցին, թե ինչ են ուսանողները սովորում իրավաբանական կլինիկայում հաճախորդներին ներկայացնելու գործընթացում, ինչը չէին սովորի ակադեմիական դասընթացների ընթացքում, նշում է, որ, նախ և առաջ, նրանք հասկանում են, որ սոցիալապես անապահով անձանց բազմաթիվ խնդիրներ հնարավոր է լուծել: Երկրորդ՝ նրանք սովորում են, որ իրավաբանական ներկայացուցչությունը նույնքան անհրաժեշտ է սոցիալապես անապահով խմբերի բարդ իրավական խնդիրների լուծման համար, որքան ապահով մարդկանց: Երրորդ՝ նրանք սովորում են իրավական տեսությունը մշակել և կիրառել՝ հաճախորդներին ներկայացնելու միջոցով: Չորրորդ՝ նրանք սովորում են, թե ինչպես օգտագործել իրավական համակարգը՝ հասնելու սոցիալական փոփոխության: Եվ վերջապես՝ նրանք հասկանում են իրավունքի սահմանները անհատական և հասարակական խնդիրների լուծման գործընթացում: Այս փորձառության միջոցով ուսանողները հաճախ նաև բախվում են սոցիալական և տնտեսական անարդարությանն ու գործնականում իրականացնում փաստաբանի մասնագիտական պարտականությունը՝ ներգրավվելով հանրօգուտ ծառայության մեջ և իրավաբանական օգնություն տրամադրելով նրանց, ովքեր ի վիճակի չեն վճարել դրա համար¹¹:

«Իրավաբանորեն մտածել սովորելու» նպատակը այստեղ ընդլայնվում է՝ ընդգրկելով նաև ուսանողի անձնային, վերլուծական և պաշտպանական հմտությունները, ինչպես նաև նրա վստահելիությունը, արժեքներն ու աշխատանքային սովորությունները՝ մեկ ամբողջական պրոֆեսիոնալի ձևավորման համար¹²:

Միննոյն ժամանակ, որոշ երկրներում իրավաբանական կլինիկան դիտարկվում է որպես ուսումնական ծրագիր: Օրինակ՝ ԱՄՆ-ում այդ նպատակով ստեղծվում են հատուկ ուսումնական ծրագրեր, որոնք ուղղված են ուսանողների դատական գործերին մասնակցելու, հաճախորդների հետ աշխատելու, իրավաբանական փաստաթղթեր պատրաստելու փորձի ձեռքբերմանը¹³: Մեկ այլ կարծիքի համաձայն՝ ապագա իրավաբանների պատրաստումը հնարավոր չէ առանց ուսումնառության գործընթացում հատուկ ծրագրերի ներդրման, որոնք նպատակ ունեն զարգացնելու գործնական հմտությունները: Այդ

¹⁰ St' u **Тишковиц К. С.** Инновационный подход к юридическому клиническому обучению: Проблемы и перспективы, Вестник Омского университета, Серия «Право», (2021), 18 (1), էջ 106:

¹¹ St' u **Wizner S.**, The Law School Clinic: Legal Education in the Interests of Justice, 70 Fordham L. Rev., (2002), էջ 1935:

¹² St' u **Suellyn S.**, The role of clinical programs in legal education, Mich. B. J. 77, (1998), № 7, էջ 674:

¹³ St' u **Ситникова К. О., Котряхов Н. В.**, Обучающая функция юридической клиники, Концепт, (2017), (12), էջ 238:

ծրագրերի շարքում, անկասկած, առանձնահատուկ տեղ է զբաղեցնում իրավաբանական կլինիկան¹⁴:

Իրավաբանական կլինիկան որպես անվճար իրավաբանական օգնության ապահովման լրացուցիչ կառուցակարգ

Մահմանադրության¹⁵ 64-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն՝ յուրաքանչ-յուր ոք ունի իրավաբանական օգնություն ստանալու իրավունք: Օրենքով սահմանված դեպքերում իրավաբանական օգնությունը ցույց է տրվում պետական միջոցների հաշվին:

Իրավաբանական օգնություն ստանալու իրավունքը ներառում է՝ նախ, որակյալ իրավաբանական ծառայություն ստանալու հնարավորություն, և երկրորդ, պետության պարտականությունը՝ ապահովելու այդպիսի անվճար օգնություն կարիք ունեցող անձանց համար¹⁶: Մեկ այլ որոշման շրջանակներում Մահմանադրական դատարանն արձանագրել է, որ իրավաբանական օգնություն ստանալու անձի սահմանադրական իրավունքի օրենսդրական երաշխիքները պետք է մեկնաբանվեն իրավաբանական օգնության լիարժեքության սկզբունքի հիման վրա՝ նկատի ունենալով, որ իրավաբանական օգնությունը տրամադրվում է օրենքով չարգելված ցանկացած ձևով և եղանակով՝ ներառելով, սակայն չսահմանափակվելով իրավաբանական խորհրդատվությամբ և ներկայացուցչությամբ¹⁷:

Նշվածը կոչված է ապահովելու Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին եվրոպական կոնվենցիայի¹⁸ 6-րդ հոդվածում ամրագրված արդար դատաքննության իրավունքը, որը ենթադրում է, որ արդար դատաքննությունը պետք է լինի ոչ միայն իրավական առումով հասանելի, այլև փաստացի իրագործելի:

Հիշյալ պարտականության կատարումը կենսագործելու նպատակով Օրենքը սահմանում է հանրային պաշտպանության՝ օրենքով նախատեսված դեպքերում անձանց անվճար իրավաբանական օգնության տրամադրման հնարավորությունը, որը ներառում է.

1) խորհրդատվությունը՝ հայցադիմումների, դիմումների, բողոքների և այլ իրավաբանական բնույթի դատավարական փաստաթղթերի կազմում, ներառյալ՝ իրավաբանական տեղեկատվության տրամադրում.

¹⁴ Տե՛ս **Федюнина, Т. В.**, Правовая клиника как образовательный проект в подготовке будущих юристов, Вестник Южно-Уральского государственного гуманитарно-педагогического университета, (2014), (4), էջ 158:

¹⁵ Ընդունվել է 05.07.1995: Ամբողջությամբ վերաշարադրվել է 06.12.2015: Տե՛ս ՀՀՊՏ 2015.12.21/Հատուկ թողարկում: Հոդ. 1118:

¹⁶ Տե՛ս Մահմանադրական դատարանի 2008 թ. հոկտեմբերի 8-ի թիվ ՄԴՌ-765 որոշումը:

¹⁷ Տե՛ս Մահմանադրական դատարանի 2025 թ. ապրիլի 16-ի ՄԴՌ-1776 որոշումը:

¹⁸ Ընդունվել է 04. 11. 1950: Տե՛ս ՀՀՊՏ 2002.06.05/17(192): Հոդ. 367:

2) ներկայացուցչությունը կամ պաշտպանությունը՝ քրեական վարույթներով, քաղաքացիական, վարչական և սահմանադրական գործերով:

Հանրային պաշտպանությունը ապահովվում է հանրային պաշտպանի գրասենյակի միջոցով, որում աշխատող փաստաբանների քանակը սահմանվում է փաստաբանների պալատի խորհրդի կողմից՝ պետական բյուջեի միջոցների հաշվին ֆինանսավորման սահմաններում: Այլ կերպ ասած՝ հանրային պաշտպանի գրասենյակը օրենսդրությամբ դիտարկվում է անվճար իրավաբանական օգնության ապահովման հիմնական կառուցակարգը:

Մյուս կողմից, սակայն, ակնհայտ է, որ բյուջետային միջոցների սահմանափակվածության պայմաններում կարող են առաջանալ անվճար իրավաբանական օգնության տրամադրման դժվարություններ, որոնց հաղթահարմանն էլ ուղղված է իրավաբանական կլինիկաների գործունեությունը: Ընդ որում, ի տարբերություն հանրային պաշտպանի գրասենյակի, իրավաբանական կլինիկաների ստեղծումը և գործունեությունը այն հիմնադրող բարձրագույն ուսումնական հաստատության հայեցողության տիրույթում է, և, ըստ այդմ, դրանց գործունեության համար միջոցների հատկացման բեռը դրված չէ պետության վրա:

Նշյալ հանգամանքը զգալի կարևորություն է տալիս իրավաբանական կլինիկաների գոյությանը՝ դրանք իրապես դարձնելով անվճար իրավաբանական օգնության լրացուցիչ կառուցակարգ:

Իրավաբանական կլինիկաների գործունեության արդյունավետությունը պայմանավորող նախադրյալները և դրանց իրավական ամրագրման անհրաժեշտությունը

Ընդհանուր առմամբ, արդյունավետությունը իր սկզբնական իմաստով վերաբերում է ցանկալի արդյունքի հասնելու ունակությանը: Այն արտացոլում է ոչ միայն այն, թե ինչքանով է կազմակերպությունը հասնում իր նպատակներին, այլև կազմակերպության գոյության պատճառը, այն արդյունքները, որոնց այն փորձում է հասնել, և դրա հատուկ նշանակությունը¹⁹:

Իրավաբանական կլինիկաների գործունեության արդյունավետությունը, նախ և առաջ, ենթադրում է վերջինիս գործառույթային, կառուցակարգային, ընթացակարգային և նյութական համապատասխան նախադրյալների հստակություն և պատշաճ ընթացակարգերի առկայություն:

Ինչպես նշվեց, իրավաբանական կլինիկաները իրականացնում են երկու հիմնական գործառույթ՝ կրթական և սոցիալական, որոնցից վերջինը ուղղակիորեն արտացոլված է Օրենքում, իսկ կրթական գործառույթը ունի անուղղակի ամրագրում և բխում է նույն Օրենքում առկա «Հայաստանի Հանրապե-

¹⁹ Տե՛ս **Lin L.**, Research on the specificity, orderliness, and effectiveness of legal clinic education, Higher education and practice, 2024, Vol. 1, No. 5, էջ 17:

տությունում հավատարմագրված բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների ... կողմից կազմակերպվող իրավաբանական կլինիկաների ուսանողների (ունկնդիրների)» ձևակերպումից:

Կառուցակարգային նախադրյալը վերաբերում է իրավաբանական կլինիկայի՝ բարձրագույն ուսումնական հաստատության կառուցվածքում ունեցած բնույթին (կառուցվածքային ստորաբաժանում և այլն), այսինքն՝ ինստիտուցիոնալ կարգավիճակին, ինչպես նաև կառավարման ներքին մեխանիզմներին, ինչը ներկայումս օրենսդրորեն հստակեցված չէ:

Ընթացակարգային նախադրյալը ենթադրում է իրավաբանական կլինիկայի աշխատակարգային հարաբերությունների կարգավորվածությունը, որը, ի թիվս այլնի, ներառում է մասնագիտական վարքագծի կանոնների ամբողջությունը, որը կարգավորում է իրավաբանական կլինիկաների գործունեության ապահովման ընթացքը, այդ թվում՝ խորհրդատուի և վստահորդի միջև վստահության հետ կապված խնդիրները, համապատասխան այլ կառույցների հետ համագործակցությունը և այլն:

Այս տեսանկյունից իրավաբանական կլինիկաների համար նախատեսված չեն համապատասխան վարքագծի կանոններ, և վերջիններիս գործունեության իրականացման գործընթացը սահմանափակվում է բացառապես բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների ներքին վարքագծային կանոններով, ինչն ակնհայտորեն բավարար չէ իրավաբանական կլինիկաների գործունեության արդյունավետությունը ապահովելու տեսանկյունից:

Հատկանշական է, որ մասնագիտական գրականության մեջ Տ. Խուդոյկինան և Օ. Կուլպովան առաջարկել են նաև այսպես կոչված «իրավաբանական կլինիկայի մասնագիտական էթիկայի օրենսգիրք», որպես տվյալ իրավաբանական անձի (կամ բուհի կառուցվածքային ստորաբաժանման) անդամներին ուղղված բարոյական պահանջների արտահայտման ձև, որը անբաժանելի հիմք է կազմում կլինիկական իրավաբանական պրակտիկայի համար²⁰:

Իրավաբանական կլինիկաների արդյունավետ գործունեության խնդիրներից մեկը կարելի է համարել խորհրդատուի և վստահորդի միջև վստահության հետ կապված հարաբերությունները: Կ. Տիշկովիչը նշում է, որ կլինիկական գործունեության ընթացքում բավականին մեծ մաս էն կազմում այնպիսի իրավիճակները, երբ հաճախորդը, չնայած օգնություն ստանալու անհրաժեշտությանը, հրաժարվում է, քանի որ անհրաժեշտ է ստորագրել համաձայնություն անձնական տվյալների մշակման վերաբերյալ կամ թաքցնում է գործի համար անհրաժեշտ տեղեկատվություն, հրաժարվում է ծանոթանալ գործի համար կարևոր փաստաթղթերին, ինչը մեծապես դժվարացնում է խորհրդատուի աշխատանքը: Դրանից ելնելով՝ վստահության ձևավորումը իրավաբանական

²⁰ St' u Худойкина Т. В., Купцова О. В., Этический кодекс как корпоративный акт юридической клиники, Пробелы в российском законодательстве, Юридический журнал, (2015), (5), էջ 193:

օգնություն ստանալու գործընթացում շատ կարևոր և միաժամանակ երկարատև և բարդ գործընթաց է, որը պահանջում է հաշվի առնել օգնություն ստանալու համար դիմող քաղաքացիների շրջանակի առանձնահատկությունները, ինչպես նաև ուսանողների հատուկ պատրաստվածությունը, այդ թվում՝ հատուկ տեսական դասընթացի անցկացումը, որը նախորդում է պրակտիկային, և ուսուցիչների հատուկ գիտելիքների առկայությունը²¹:

Հատկանշական է, որ տեսության մեջ խոսվում է նաև այն մասին, որ իրավաբանական կլինիկաները պարտավոր են հաճախորդներին տրամադրել տվյալների գաղտնիության վերաբերյալ տեղեկատվություն այն պահին, երբ նրանցից հավաքում են անձնական տվյալներ²²:

Վերոգրյալի լույսի ներքո հատկանշական է, որ Օրենքը, ի թիվս այլնի, նախատեսում է փաստաբանի գործունեության երաշխիքները, որոնք վերաբերում են փաստաբանի անկախությանը, փաստաբանական գործունեության միջամտության անթույլատրելիությանը, խուզարկության և առգրավման առնչությամբ սահմանափակումներին և այլն: Օրենքով սահմանվել է նաև փաստաբանի իրավունքը դիմելու պետական, տեղական ինքնակառավարման մարմիններին, անհատ ձեռնարկատերերին և իրավաբանական անձանց (այսուհետ՝ տնտեսավարող սուբյեկտներ)՝ իրավաբանական օգնություն ցույց տալու համար անհրաժեշտ փաստաթղթեր (տեղեկություններ) ստանալու պահանջով, փաստաբանի վարքագծի կանոնները: Մինչդեռ անվճար իրավաբանական օգնություն տրամադրելու շրջանակներում գործունեություն ծավալող իրավաբանական կլինիկաների համար նման դրույթներ առկա չեն:

Ուշադրության արժանի հաջորդ հանգամանքը դատական ներկայացուցչության մասով օրենսդրական սահմանափակումն է:

Ինչպես իրավացիորեն նշում է Մ. Տրոֆիմովան, ոչ բոլոր իրավաբանական կլինիկաներն են հնարավորություն տալիս ուսանողներին իրականացնելու դատական ներկայացուցչություն, ինչը հնարավորություն չի տալիս ապագա իրավաբաններին ամբողջությամբ ձեռք բերելու քաղաքացու հիմնարար իրավունքների և օրինական շահերի պաշտպանության հմտություններ: Այս խնդրի պատճառները ակնհայտորեն միայն իրավաբանական կլինիկաների սահմանափակ հնարավորություններում չեն, այլ նաև դատավարական օրենսդրության մեջ սերտորեն սահմանված մասնագիտական մենաշնորհներում՝ դատական ներկայացուցչության վերաբերյալ²³:

Մասնավորապես, եթե կլինիկաների ուսանողները ձեռք են բերում միայն խորհրդատվության և դատավարական փաստաթղթերի պատրաստման

²¹ St' u **Тишкович К. С.**, Феномен доверия как фактор эффективности правовой помощи в практике юридических клиник, Прикладная юридическая психология, (2023), 1 (62), էջ 25:

²² St' u The clinical legal education handbook, edited by **Thomas L., Johnson N.**, Institute of Advanced Legal Studies, University of London Press, 2020, էջ 194:

²³ St' u **Трофимова М. С.**, նշվ. աշխ. :

հմտություններ, ապա չի իրականացվում կլինիկական կրթության գլխավոր ուսումնական նպատակը՝ իրավաբանի համալիր գործնական մասնագիտական հմտությունների ձևավորումը: Դատավարական գործընթացներում մասնակցությունը, հանրային ելույթների հմտությունները, ապացույցների վերլուծությունը, դատական ճառերում ելույթ ունենալու կարողությունը այն ամենաարդյունավետ և բարդ համալիր գործնական հմտություններն են, որոնք պահանջում են նախնական պատրաստություն հենց կլինիկական իրավաբանական ծրագրերի իրականացման ընթացքում:

Քեմբրիջի համալսարանի պրոֆեսոր Ուիլսոնը նշում է, որ արդարադատության հասանելիության թեման ունի խորը արմատներ գրեթե բոլոր իրավական համակարգերում, իսկ այն միտքը, որ իրավաբանական կլինիկաները կարող են մեծ ներդրում ունենալ առաջընթացի գործում, համապատասխանում է զարգացող անվճար իրավաբանական օգնության մասին օրենսդրությանը²⁴:

Ստացվում է, որ իրավաբանական կլինիկաների արդյունավետ գործունեության տեսանկյունից իրավաբանական օգնության տրամադրումը միջոց է, իսկ կրթությունը՝ նպատակ: Ընդ որում, հենց իրավաբանական կլինիկայի սոցիալական գործառույթն է նպաստում կրթական բաղադրիչի հզորացմանը:

Այս համատեքստում ուշագրավ է նաև միջազգային փորձը: Այսպես, Արևելյան Եվրոպայում գործող իրավաբանական կլինիկաների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ թեև իրավաբանական ծառայությունները կարող են տարբեր երկրներում զգալիորեն տարբերվել, իրավաբանական կլինիկաները սովորաբար տրամադրում են իրավաբանական խորհրդատվություն, դատարանում ներկայացուցչություն և հակամարտությունների լուծմանն ուղղված հաշտարարական ծառայություններ²⁵:

Չիկագոյի Քենթ իրավաբանական քոլեջում գործող քրեական գործերով իրավաբանական կլինիկան հնարավորություն է տալիս ուսանողներին իրականացնելու քրեական գործերով ներկայացուցչություն: Այդ նպատակով ուսանողները, նախ և առաջ, պետք է դիմեն 711 արտոնագիր ստանալու համար, որը թույլ է տալիս նրանց ներկայացնել հաճախորդներին քրեական դատարաններում, իհարկե, դասախոս-համակարգողի հսկողության ներքո²⁶:

Հունգարիայի քրեական օրենսգրքում կատարված փոփոխությունները ինչ-որ չափով անդրադարձան նաև իրավաբանական կլինիկաներին, մասնավորապես՝ ուսանողներին տրվեց հնարավորություն ներկայացնելու հաճախորդներին դատարանում²⁷:

²⁴ Տե՛ս **Wilson R.**, The global evolution of clinical legal education: More than a method, Cambridge, Cambridge University Press, 2017, էջ 348:

²⁵ Տե՛ս **Winkler E.**, Clinical legal education, A report on the concept of law clinics, 2013, էջ 12:

²⁶ Տե՛ս **Kemp V., Munk T., Gower S.**, Clinical legal education and experiential learning: Looking to the future, 2016, էջ 9:

²⁷ Տե՛ս **Kivalov S.**, Legal clinics as an important element of human right for free legal aid, Revista de Derecho, (2019), Vol. 8, էջ 173:

Ինչ վերաբերում է ներպետական օրենսդրությանը, ապա ՀՀ քաղաքացիական դատավարության օրենսգրքի²⁸ 52-րդ հոդվածի վերլուծությունից հետևում է, որ, որպես կանոն, դատարանում ներկայացուցչությունն իրականացնում են փաստաբանները, այդ թվում՝ օրենքով սահմանված կարգով հավատարմագրված օտարերկրյա փաստաբանները: Նույնաբովանդակ կարգավորումներ են նախատեսված նաև ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգրքով²⁹:

ՀՀ վարչական դատավարության օրենսգիրքը³⁰ փաստացի սահմանափակումներ չի դնում դատարանում ներկայացուցչի վերաբերյալ, ինչը էական տարբերություն է գործող քաղաքացիական և քրեական դատավարությունների օրենսգրքերից: Մասնավորապես, վարչական դատավարության դեպքում կոդմն իրավունք ունի դատարանում դատավարական գործողություններ կատարելու անձամբ կամ մեկ կամ մի քանի ներկայացուցչի միջոցով: Այլ կերպ ասած՝ վարչական դատավարությունում չի խոսվում ներկայացուցչի՝ պարտադիր փաստաբան լինելու մասին, ինչը, ի տարբերություն մյուս դատավարությունների, իրավաբանական կլինիկաներին թույլ է տալիս իրականացնել նաև դատական ներկայացուցչություն:

Իրավաբանական կլինիկաների նյութական նախադրյալը ենթադրում է պատշաճ տարածքի, տեխնիկական սարքավորումների, աշխատանքային գործընթացի ապահովման համար անհրաժեշտ նյութերի, կլինիկայի ղեկավարության և վարչական անձնակազմի պատշաճ վարձատրության և նմանատիպ այլ հարցերի լուծում, որոնք ևս չունեն որոշակի իրավական ամրագրում:

Վերոշարադրյալը թույլ է տալիս պնդելու, որ իրավաբանական կլինիկաների գործունեության արդյունավետությունը կախվածության մեջ է մի շարք նախադրյալների առկայությունից, որոնց ինստիտուցիոնալ բնույթ հաղորդելու ընդունելի ճանապարհը դրանց օրենսդրական ամրագրումն է, որը կապահովի ոլորտի զարգացումը և ինստիտուցիոնալ կայունությունը:

Եզրակացություն

Այսպիսով, կատարված հետազոտության հիման վրա կարելի է անել հետևյալ հիմնական եզրահանգումները.

1. «Իրավաբանական կլինիկա» հասկացությունը ունի երկակի բովանդակություն. մի դեպքում այն ընկալվում է որպես կրթական ծրագիր կամ իրավաբանական կրթության բաղադրիչ, մյուս դեպքում՝ որպես անվճար իրավաբանական օգնություն ապահովող հաստատություն:

²⁸ Ընդունվել է 09. 02. 2018: Ուժի մեջ է մտել 09. 04. 2018: Տե՛ս ՀՀՊՏ 2018.03.05/16(1374): Հոդ. 208:

²⁹ Ընդունվել է 30. 06. 2021: Ուժի մեջ է մտել 01. 07. 2022: Տե՛ս Միասնական կայք 2021.07.26-2021.08.08: Պաշտոնական հրապարակման օրը՝ 28.07.2021:

³⁰ Ընդունվել է 05. 12. 2013: Ուժի մեջ է մտել 07. 01. 2014: Տե՛ս ՀՀՊՏ 2013.12.28/73(1013).1: Հոդ.1186.1:

2. Իրավաբանական կլինիկաները իրականացնում են երկու հիմնական գործառույթ՝ կրթական և սոցիալական, որոնք հանդես են գալիս որպես անբաժանելի միասնություն և փոխլրացնում են միմյանց: Ընդ որում, ուսանողների կողմից անվճար իրավաբանական օգնության տրամադրումը միջոց է, իսկ կրթությունը՝ նպատակ:

3. Իրավաբանական կլինիկայի սոցիալական գործառույթը դրսևորվում է սոցիալապես անապահով խմբերին անվճար իրավաբանական օգնության տրամադրմամբ՝ հանդիսանալով անվճար իրավաբանական օգնության երաշխավորման պետության պոզիտիվ պարտականության կատարման լրացուցիչ կառուցակարգ:

4. Իրավաբանական կլինիկաների գործունեության արդյունավետությունը անհրաժեշտաբար ենթադրում է գործառութային, կառուցակարգային, ընթացակարգային և նյութական համապատասխան նախադրյալների առկայություն: Ընդ որում, քննարկվող բոլոր նախադրյալները կդառնան հոչակագրային, եթե չունենան պատշաճ իրավական ամրագրում:

5. Հրատապ է օրենսդրական մակարդակով իրավաբանական կլինիկաների գործունեությանն առնչվող այնպիսի հարցերի լուծումը, ինչպիսիք են՝ իրավաբանական կլինիկաների ինստիտուցիոնալ կարգավիճակի, մասնագիտական վարքագծի կանոնների, գործունեության երաշխիքների և անհրաժեշտ գործիքակազմի, այդ թվում՝ տեղեկատվություն ստանալու, դատական ներկայացուցչություն իրականացնելու սահմանումը:

ТИГРАН МАРКОСЯН, НАРЕ ПАРОНЯН – *Правовые основы деятельности юридических клиник в Республике Армения.* – Юридические клиники традиционно выполняют две основные миссии — образовательную и социальную, являясь особой формой юридического образования и предоставления правовой помощи. В то же время очевидно, что эффективность деятельности юридических клиник в основном обусловлено наличием необходимых и достаточных функциональных, институциональных, процедурных и материальных предпосылок. При этом, чтобы придать этим предпосылкам институциональный характер, необходимо их надлежащее правовое закрепление.

На основе теоретических источников, отечественного законодательства, а также международного и внутригосударственного опыта в статье представлены роль и значение юридических клиник, содержание понятия «юридическая клиника», проанализированы их образовательные и социальные функции, а также рассмотрены предпосылки, определяющие эффективность деятельности юридических клиник.

Особое внимание уделено недостаточному уровню нормативного регулирования деятельности юридических клиник, в том числе на ограничения студентов, осуществляющих судебное представительство, отсутствию эффективных механизмов получения доказательств для оказания юридической помощи, а также отсутствию требований, обеспечивающих доверие клиентов в отношении клиники, как например, кодекс профессиональной этики клиники и т.п.

Авторы статьи представляют ряд научно-практических выводов, которые могут служить ориентирами для повышения эффективности деятельности юридических клиник и дальнейшего развития системы клинического образования.

Ключевые слова: юридическая клиника, клиническое образование, образовательная программа, учебное заведение, бесплатная юридическая помощь, социально уязвимые группы, публичная защита, судебное представительство, дополнительный механизм, кодекс поведения.

TIGRAN MARKOSYAN, NARE PARONYAN – *Legal Foundations of Legal Clinics' Activities in the Republic of Armenia.*— Legal clinics traditionally fulfill two main missions—educational and social—serving as a unique model of legal education and of legal aid provision. At the same time, it is evident that the effectiveness of legal clinics' activities is largely conditioned by the presence of necessary and sufficient functional, structural, procedural, and material prerequisites. Moreover, in order to grant these prerequisites an institutional character, it is essential to provide them with appropriate legal regulation.

Based on theoretical sources, Armenian legislation, and both international and domestic practices, this article presents the role and significance of legal clinics, explores the content of the concept of a “legal clinic,” analyses their educational and social functions, and discusses the essential preconditions for their effective operation.

A separate subject of discussion has been the insufficient level of legislation regulating the activities of legal clinics, including limitations on students involved in legal clinics to carry out court representation, the absence of effective tools for obtaining evidence necessary for legal assistance, the lack of requirements ensuring client confidence in the clinic, such as professional conduct rules for the clinic, and others.

In the article, the authors present a number of scientific-practical conclusions that can serve as guidelines for improving the effectiveness of legal clinics' activities and further development of the clinical education system.

Key words: legal clinic, clinical legal education, educational program, educational institution, free legal aid, socially vulnerable groups, public defense, court representation, supplementary mechanism, code of conduct.

References

- Hayastani Hanrapetutyun Sahmanadrutyun, yndunvel e 05.07.1995 t. Amboghjutyamb verashadrvel e 06.12.2015 t. Tes HHPT 2015.12.21/ Hatuk togharkum Hod. 1118:
- Mardu iravunqneri yev himnarar azatutyunneri pashtpanutyun masin yevropakan konventsia, yndunvel e 04.11.1950 t. Tes HHPT 2002.06.05/17(192) Hod. 367:
- HH qaghaqaciakan datavarutyun orengirq, yndunvel e 09.02.2018 t. Uzhi mej e mtel 09.04.2018 t. Tes HHPT 2018.03.05/16(1374) Hod. 208:
- HH qreakan datavarutyun orengirq, yndunvel e 30.06.2021 t'. Uzhi mej e mtel 01.07.2022 t. Tes Miasnakan kayq 2021.07.26–2021.08.08, Pashtonakan hraparakman ory 28.07.2021:
- HH varchakan datavarutyun orengirq, yndunvel e 05.12.2013 t. Uzhi mej e mtel 07.01.2014 t. Tes HHPT 2013.12.28/73(1013).1 Hod. 1186.1:
- «Pastabanutyun masin» orenk, yndunvel e 14.12.2004 t. Uzhi mej e mtel 22.01.2005 t. Tes HHPT 2005.01.21/6(378) Hod. 102:
- ««Pastabanutyun masin» orenkum popokhutyunner yev lracumner katarelu masin» orenk', yndunvel e 05.10.2022 t. Uzhi mej e mtel 06.11.2022 t. Tes Miasnakan kayq 2022.10.17–2022.10.30:
- Sahmanadrakan datarani 2008 t. hoktemberi 8-i tiv SDO-765 voroshum:
- Sahmanadrakan datarani 2025 tvakani aprili 16-i tiv SDO-1776 voroshum:
- Akashkina T. G., Byshov D. V., Funktsii yuridicheskoy kliniki, Ogaryov-Online, (2015), 5 (46).
- Fedyunina T. V., Pravovaya klinika kak obrazovatelnyy proekt v podgotovke budushchikh yuristov, Vestnik Yuzhno-Uralskogo gosudarstvennogo gumanitarno-pedagogicheskogo universiteta, (2014), (4).

- Franz H., Clinical legal education as an instrument to address access to justice: A critical analysis of the clinical movement in Germany, *International Journal of Clinical Legal Education, Practice Report*, 2023.
- Kemp V., Munk T., Gower S., Clinical legal education and experiential learning: Looking to the future, 2016.
- Khudoykina T. V., Kuptsova O. V., Eticheskij kodeks kak korporativniy akt yuridicheskoy kliniki, *Problemi v rossiyskom zakonodatelstve, Yuridicheskij zhurnal*, (2015), (5).
- Kivalov S., Legal clinics as an important element of human right for free legal aid, *Revista de Derecho*, (2019), Vol. 8.
- Klimkina Yu. A., Deyatelnost yuridicheskikh klinik v otnoshenii nesovershennoletnikh lits, *Nauka i obrazovanie segodnya*, (2016), 7 (8).
- Lin L., Research on the specificity, orderliness, and effectiveness of legal clinic education, *Higher Education and Practice*, 2024, Vol. 1, No. 5.
- Ozernikova T. G., Smirnova I. G., Teterina L. A., Osobennosti razvitiya yuridicheskikh klinik v sovremennykh usloviyakh i ikh mesto v obrazovatelnom klastere, *Izvestiya Baykalskogo gosudarstvennogo universiteta*, (2015), 25 (2).
- Panga E. V., Konokin D. V., Organizatsiya raboty studentov v yuridicheskoy klinike i ikh motivatsiya: Osobennosti okazaniya besplatnoy pravovoy pomoshchi naseleniyu, *Pravo i upravlenie*, (2023), (9).
- Sitnikova K. O., Kotryakhov N. V., Obuchayushchaya funktsiya yuridicheskoy kliniki, *Kontsept*, (2017), (12).
- Suellyn S., The role of clinical programs in legal education, *Mich. B. J.* 77, (1998), no. 7.
- The Clinical Legal Education Handbook, edited by Thomas L., Johnson N., *Institute of Advanced Legal Studies, University of London Press*, 2020.
- Tishkovich K. S., Fenomen doveriya kak faktor effektivnosti pravovoy pomoshchi v praktike yuridicheskikh klinik, *Prikladnaya yuridicheskaya psikhologiya*, (2023), 1 (62).
- Tishkovich K. S., Innovatsionnyy podkhod k yuridicheskomu klinicheskomu obucheniyu: Problemy i perspektivy, *Vestnik Omskogo universiteta, Seriya «Pravo»*, (2021), 18 (1).
- Trofimova M. S., Mekhanizmy vzaimodeystviya yuridicheskikh klinik i gosudarstvennykh organov: pravovye, organizatsionnye i eticheskie problemy, *Pravovoe gosudarstvo: Teoriya i praktika*, (2021), 3 (65).
- Wilson R., The global evolution of clinical legal education: More than a method, *Cambridge, Cambridge University Press*, 2017.
- Winkler E., Clinical legal education: A report on the concept of law clinics, 2013.
- Wizner S., The Law School Clinic: Legal Education in the interests of justice, *70 Fordham L. Rev.*, (2002).